

CLAVİJO VE PARROT SEYAHATNAMELERİNDE İĞDIR TUZLUCA VE ÇEVRESİ¹⁸⁶

Hasan BUYRUK

Yrd.Doç.Dr.,Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

hasanbuyruk76@gmail.com

Öz

Sürmeli Çukuru, (Aralık -İğdir-Tuzluca) İpek Yolu'nu İran ve Anadolu üzerinden batıya bağlayan ana kervan yolları dışında kaldığından çok az seyyah ve araştırmacı tarafından ziyaret edilmiştir. Bölgeye yapılan ziyaretlerin odağı, Ağrı Dağı'nda olduğu sanılan Nuh'un Gemisi'dir. Seyahatnamelerinde Sürmeli Çukuru'ndan bahsedenlerden en çok bilineni Clavijo'dur. İspanya Kralı tarafından Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo, (1404) İran'a giderken Sürmeli Çukuru'nu ziyaret etmiş ve güzergâhı üzerinde bulunan Tuz Dağı, (Tuzluca) Sürmeli Şehri, İğdir Şehri ve Ağrı Dağı hakkında bilgiler vermiştir.

Sürmeli Çukuru hakkında en detaylı bilgileri aktaran, Clavijo'dan 425 yıl sonra yöreyi ziyaret eden Alman bilim adamı ve gezgin Dr. Friedrich Parrot'dur. Ağrı Dağı'nda Nuh'un Gemisi'ni aramak için Tiflis, Alaverdi, Erivan, Ecmiadzin güzergâhını takip ederek, 1829 yılının 11 Eylül günü Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerinde bulunan Ahura Köyü'ne (Yenidoğan) ulaşan Parrot ve ekibi burada konaklamıştır. Konaklama yeri olarak köyde yer alan St. Yakup Manastırı'nı kullanan Parrot, Ağrı Dağı'na çıkış denemelerini, bu denemeler neticesinde zirveye ulaşmalarını, Ağrı Dağı zirvesine çıkmayı başarabilen ilk araştırmacı unvanıyla zirveden gördüklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Parrot, dağcılık faaliyeti yanında Sürmeli Çukuru'nda bulunan yerleşimlere de geziler düzenlemiştir.

Sürmeli Çukuru'nun sosyal yaşamı, kültürü, ekonomisi, etnik ve dini yapısı hakkında da bilgiler vermektedir. Parrot, 24 Eylül 1829 tarihinde Tuzluca'daki tuz yataklarını görmek için Ahura'dan hareketle Taşburun-Hakmehmet-Arapkir güzergâhını izleyerek 26 Eylül 1829 tarihinde Tuzluca'ya ulaşmıştır. Parrot, bu yolculuğunun büyük bir kısmını ovada gerçekleştirmiştir. Parrot'un yaptığı 4 günlük Tuzluca yolculuğunda anlattıklarından, tuz madenleri

---

¹⁸⁶ Bu Makale 2012 yılında IV. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Tuzluca-İğdir Yemekleri Sempozyumu 02-03 Mayıs 2012 Tuzluca 'da sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş, revize edilmiş ve makaleye dönüştürülmüş halidir

yanında Tuzluca ve çevresiyle ilgili oldukça ilgi çekici bilgiler belirlenebilmektedir. Bunların içinde yörenin yemek kültürü, konut mimarisi ve konuk ağırlama gibi konular da yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Parrot, Ağrı Dağı, Tuzluca, Tuz

Iğdır Tuzluca and its Surrounding in Travels of Clavijio and Parrot Abstract

Sürmeli (Aralık-Iğdır- Tuzluca) has been visited by few travelers since it is out of the caravan way connecting Silk Road via Iran and Anatolia. The focus of the visits to the region has been for the search for the Noah's Ark, supposed to be in Mount Agri. One who has given much of the information information on Sürmeli is Clavijo. Clavijo, who has been sent by Spanish King to Tamburlane as messenger (1404), has visited Sürmeli on the way to Iran and he gave information about Tuzluca, Sürmeli City, Iğdır and Mount Agri.

The other one who has given detailed information on Sürmeli is a German scientist and a traveler Dr. Friedrich Parrot who visited the region 425 years after Clavijo. Parrot, who arrived in Ahura Village on September 11, 1829 following the route of Tbilisi, Alaverdi, Yerevan, Acmiadzin in order to have search to find the Noah's Ark, had stayed there. Parrot who used St.Yakub Monastery for accommodation in the village also documented his experiences before, during and after his climb to the Mount Agri in details. Besides his mountaineering activity, Parrot had visits to the settlements in Sürmeli.

In order to see the salt beds in Tuzluca, Parrot departed on 24 September 1829 from Ahura and arrived in Tuzluca on 26 September 1829 following the route of Taşburun- Hakmehmet-Arapkir. He spent much of his journey in the plain. During his 4 days visit of Tuzluca and its environment, Parrot gave interesting and detailed information. Among these are the culture of meal, house types and architecture and hosting tradition of the regent.

Keywords: Parrot, Ağrı Dağı, Tuzluca, Salt

Alman bilim adamı Prof. Dr. Friedrich Parrot, Ağrı Dağı'nda bulunduğu inandığı Nuh'un Gemisi'ni aramak için 1829 yılında Ağrı Dağı, Tuzluca ve Iğdır'ı içine alan bir seyahat gerçekleştirdiği bilinmektedir (Çizim:1). Parrot, bu seyahatini biri Rus, altısı Alman vatandaşı olmak üzere yedi kişilik bir ekiple gerçekleştirmiştir. Ekipte bir tıp öğrencisi, bir botanikçi ve birde jeolog

bulunuyordu. Ekip, 3750 km. yol kat ederek Sürmeli Çukuru'nun (Tuzluca-Iğdır Aralık) doğu ucunda bulunan Ağrı Dağı'na ulaşmıştır. Ağrı Dağı'nın zirvesine çıkan ilk araştırmacı ve seyyah olan Parrot, 1829 yılında yaptığı bu yolculuğunu "Journey to Ararat" (Ararat'a Yolculuk) isimli eserinde detaylı bir şekilde anlatmıştır.

Parrot'un ziyaretinden iki yıl önce, 1827 yılında Ruslar önce Erivan'ı işgal edip Revan Hanlığına son vermiş, bir yıl sonra da Sürmeli Çukuru'nu, Erivan Vilayeti'ne bağlamışlardır (Çetinkaya 1996, 92- Güner 1993, 139.- Onk 2006, 105–106). 1917 yılına kadar Rusların yönetiminde kalan Sürmeli Sancağı, Kağızman ve Beyazıt sancaklarına komşu olarak şekillenmiştir (Güner 1993, 139).

Gürcistan topraklarından yolculuğuna başlayan Parrot, Tiflis'e, buradan bugünkü Ermenistan sınırlarında kalan Erivan'a uğrayarak, 20 km. batısında bulunan Ecmiadzin'e (Üç Kilise) gelmiştir. Burada bir süre kalan Parrot, Ecmiadzin hakkında, özellikle kiliselileriyle ilgili detaylı tanımlamalarda bulunur. Parrot seyahatnamesinde kat ettiği yolu şöyle tanımlar. "*Tiflis'ten Ecmiadzin'e ulaşan kuzeydoğu yolu 154, Ecmiadzin'den Ahura Köyü 32 mildir. Böylece Tiflis'ten Ahura'nın uzaklığı 186 mildir* (Parrot 1846,91) (299,33 Km.).

10 Eylül 1829 yılında Ecmiadzin'deki büyük manastırdan hareket eden Parrot ve ekibi Ahura'ya (Yenidoğan) gelirken, "*Kısmen ekili düz ve Kısmen işlenmemiş otlak kaplı arazide yol aldık. Erivan ve Nahçıvan'a paralel akan Aras Nehri sol yakasında yol alıp, köprü ve sandal olmadan geçebileceğimiz bir yer aradık*" (Parrot 1846,126) diyerek nehirden geçişlerini hikâye eder. Zahmetli bir şekilde Aras'ı geçen ekip, akşam saat 7.30 da Karasu Çayı¹⁸⁷'na ulaşır ve geceyi burada geçirirler.

Parrot, "*Sabah Güneybatıda İhtişam içinde yükselen Ağrı Dağı'nın zirvesini görmek bizi mutlu etti*" (Parrot 1846,130) diyerek dağa yaklaşmanın sevincini yaşar. Bu arada buldukları yerde kum ve kısa çimler arasında gördüğü kırmızı böcekler Parrot'un dikkatini çeker. Bu kırmızı böceklerin kıymetli olduğunu, bunlardan elde edilen boyaların Rusya ve Avrupa'da yüksek fiyatlardan alıcı bulunduğunu belirtir (Parrot 1846,130).

Parrot'un sözünü ettiği kırmızı böceklerin, yüz yıllardır Ağrı Dağı ve civarında var olduklarını 1404 yılında buraları ziyaret eden İspanyol elçi ve seyyah Clavijo'dan öğreniyoruz. İspanyol elçi Clavijo seyahatnamesinde

¹⁸⁷ Karasu Çayı, Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerinden çıkan birçok su kaynağının oluşturduğu bir çay. Tabanındaki bazalttan dolayı bu ismi almıştır.

Parrot'un bahsettiği böceklerden şöyle söz eder "31 Mayıs Cumartesi günü Iğdır'dan yola çıkarak, Nuh'un gemisinin durduğu dağa vardık. Bu dağ son derece yüksek ve tepesi kar ile örtülüdür. Her tarafa kar yağmıştı ve vadiler çıplaktı. Buralarda orman yok bununla beraber yerlerde bol çayır, çalı vardır ve bunlar arasında birçok ırmak akmaktadır. Dağın arkasındaki yolda bir takım harabe ile gayet iri taşlardan yapılmış temellere rast geliyorduk. Dağın eteğindeki vadilerde bazı böcekler bulunmakta idi ki bunlarla ipekler kırmızıya boyanmış (Clavijo 1993,88-91).

Parrot ve ekibi bu seyahatte ana karargâhları olacak Ahura Köyüne 1829 yılının 11 Eylül'ünde ulaşırlar (Foto. :1). Parrot, Ahura Köyünü şöyle anlatmaktadır " 6394 Feette bulunan köy, (1.948 m.) yaklaşık 175 haneden oluşuyor. Köyün iyi inşa edilmiş bir kilisesi, bir papazı ve yaşlı bir muhtarı var. Köyün zengin üzüm bağları, mısır ekili tarlaları bulunuyor. Aynı zamanda köyde sığır ve damızlık at da yetiştiriliyor" (Parrot 1846,132). Aras Vadisi'nde sıcaklığın çok, ancak Ahura'nın havasının ise temiz ve güzel olduğunu belirtir. Parrot, Ağrı Dağı'nın karlarının Ahura için bir soğutucu görevi gördüğünü ileri sürerek şöyle devam eder (Foto.: 2) "Vadide yaz aylarında hava sıcak olduğundan Erivan'ın zenginleri Ahura'ya gelir. (Ahura yazın yayla işlevi görür) hatta Erivan Serdarı başkomutan Hüseyin Han kendisi, ailesi ve hizmetkârları için Ahura'nın yanı başında bütün olanaklarını kullanarak yüksekte şık bir yazlık inşa ettirmiş, güvenlik önlemi olarak da etrafını sur duvarı ve kulelerle çevirmiş" (Parrot 1846,133).

Parrot'un ziyaretinden 11 yıl sonra 1840 yılında Ahura Köyü'nde büyük bir deprem meydana gelir. Bu deprem sonucu Büyük Ağrı Dağı'nın "Yakup Vadisi" adı verilen kesiminde oluşan heyelan ile dağın yüksek kısımlarından koparak yuvarlanan dev kayalar ve tonlarca toprak yığına tahminen 1600 nüfuslu köyü, insanları ve hayvanlarıyla birlikte bütünüyle yok etmiştir (Güner 1993, 16- Çetinkaya 1996, 133- Kırzioğlu 1953, 537. – Geissler 1999, 333–467). Bu durum, depremin ve heyelanın gece meydana geldiğini ve insanları yataklarında yakaladığını göstermektedir.

Parrot ve ekibi Ahura üzerinden Ağrı Dağı'na çıkmak için yaptıkları teşebbüsler sonuç vermeyince, üçüncü çıkış için Ahura'nın güneybatısına yönelerek Korhan'a (Eski Iğdır) ulaşırlar (Foto. :3). Parrot Küp Gölü ve Korhan için şunları yazmaktadır. "Düz bir kanalın sonunda su kaynağı vardır. Tatarlar¹⁸⁸

¹⁸⁸ Ruslar ve bölgeyi ziyaret eden yabancı seyyahlar, yörede yaşayan Azeri Türklerine Tatar diyordular.

buraya Kip- Ghioli (Küp Gölü) diyor. Burada Ağrı Dağı'nın kar suları toplanmaktadır. Beyazıt yolu üzerinde bulunan Gorhan (Korhan-Iğdır) köyünün kalıntıları bulunmaktadır. Bu bölgenin eğiminden dolayı Ağrı Dağına buradan tırmanmak daha kolaydır" (Parrot 1846,169).

Parrot'un Gorhan Köyü dediği bu yer Iğdır'dır. Clavijo, Parrottan 425 yıl önce Timur'la görüşmek üzere İran'a giderken uğradığı Iğdır ve Ağrı Dağını şöyle anlatmaktadır (Konukçu 1990, 796-803) "Ertesi gün (Cuma) Surmari den hareket ettik. Yolda, bir kayanın üzerine kurulmuş kaleye rastladık. Dul bir kadın bu kalenin sahibesi idi ve Timur'a vergi veriyordu. Eskiden burada eşkiya barınmakta imiş ve bunlar, o civardan gelip geçen yolcuları soymakla geçiniyorlarmış. Timur buradan geçerken, Kaleye hücum ederek zapt etmiş ve eşkiyanın reisini öldürmüştü, sonra da kaleyi reisin zevcesine bırakmış. Timur giderken kalede eşkiyanın barınmaması için bütün kapıları söktürmüştü ve bir daha buraya kapı yapılmamasını emretmiş. Biz buraya vardığımızda, gerçekten kapı namına bir şey yoktu. Bu kalenin ismi Iğdır'dır. Ararat dağının ucunda bulunan bu kale, Hz. Nuh tarafından yapılmış olan geminin tam durduğu yerdedir. Bu Ararat Dağı da Trabzon'dan beri gördüğümüz diğer dağlar gibi çırılçıplaktır. Iğdır kalesinin sahibesi bize çok iyi misafirperverlik gösterdi, o gece ağırladı ve bütün ihtiyaçlarımızı temin etti. 31 Mayıs Cumartesi günü Iğdır'dan yola çıkarak, Nuh'un gemisinin durduğu dağa vardık. Tepeler üzerinde bir şehir harabesi gördük buranın asırlardır boş bulunduğu anlaşılıyordu. Harabe enkazı bir fersah kadar uzanmakta idi. Buralarda rastladığımız insanların bize bildirdiğine göre, bu enkaz Hz. Nuh'un oğulları tarafından inşa olunan şehrin kalıntısıdır. Bu harabenin aşağısında uzanan ova içinden suyolları geçiyordu. Ötede beride ağaçlar vardı, her tarafta pınarlar fışkırmakta idi. Ararat Dağının çok yüksekte ve pek dik bir zirvesi vardır. Bulutlardan dolayı bu zirveyi göremiyorduk. Burası yaz kış böyle sis içindedir. Sebebi dağın yüksekliğidir. Bu gün burada, hoş bir fiskiyenin karşısında dinlendik. Sular bir kayadan fışkırıyordu. Biz burada otururken bulutlar dağıldı ve bütün dağ silsilesini tepelerine kadar görebilmek imkânı elde ettik. Çok geçmeden bulutlar tekrar toplandı ve her tarafı kaplayıp kapattı. Ararat'ın zirvesine yakın olarak küçük Araratın zirveleri görülüyor. Bu dağın zirvesi dim diktir. İki dağın arası bir heybeye benziyor. Bize anlatıldığına göre Nuh'un gemisi burada durmuştu. İki Ararat zirvesi arasında heybe gibi uzanan yer daima kar ile kaplıdır. Akşam, Bayezit adlı bir kaleye ulaşarak orada kaldık"(Clavijo 1993,88-91).

Ne zaman kurulduğu bilinmeyen ve adlarını verecek kadar yoğun Türk nüfusa sahip Iğdır şehri, 1664 baharında çok şiddetli ve korkunç bir depremle sarsılmış,

kale ve şehir yıkılıp, yerle bir olmuştur. Depremden sağ kurtulanlar burayı terk ederek ovaya inmiş ve burada şehri aynı isimle tekrar kurmuşlardır (Buyruk 2006, 109.- Kırzioğlu 1953, 537.-Çetinkaya 1996, 128.).

Parrot, eserinde Ağrı Dağı, Ahura ve Korhan'nın yanında geniş Aras Vadisi'nden de uzun uzun bahsetmektedir. Parrot, Aras Vadisi'nin (Sürmeli ve Saad Çukuru) yaz ve sonbahar aylarında kurak olduğunu, özellikle sonbaharda bitki örtüsünün kurduğunu, ağaçların ise köy ve manastırların etrafında yoğunlaştığını belirtmektedir. Ağaç çeşidi olarak ceviz ve İtalyan kavağının yaygın olduğunu bunların yanında dut, dar yapraklı söğüt, kayısı ve iğde ağaçlarının bulunduğunu belirtir. Parrot, iğdelerin, buradan geçen bir seyyah tarafından hurma ağacı olarak tanıttığını da ekler.

Toprakta ise başlıca üretim pamuktur. Dere kenarları ve sulak yerlerde buğdayın yanında kavun, karpuz, kabak, tütün ve arpa yetiştirilmektedir. Daha yüksek yerlerde ise asma yetiştiriliyor dedikten sonra Küncüt'ten (susam) bahsetmektedir. Yetiştirilen bu küçük tohumlu bitkiden iyi aromalı yağ elde edildiğini söyler. Sığırlar için ekilen yoncadan bahsederken, bunun temel besleyici olmasından ve her sene ekilmesine gerek kalmadan yıllarca yerde bozulmadan kaldığını ve sadece biçilmesi gerektiğini vurgular (Parrot 1846,101-102).

Parrot, dönemin konutlarını tasvir ederken de Ermeni olsun Müslüman olsun yörede inşa edilen bütün evler düz toprak damlıdır der. Kilden yapılmış evler (Kerpiç binalardan bahsediyor) yine kille kaplanmıştır. Hoş bir izlenim oluşturan bu evlerin küçük kare pencereleri, genellikle avluya bakmaktadır. Parrot yine bu evlere ulaşımı sağlayan ve kil duvarların çevirdiği, dolambaçlı yollardan söz eder. Evlerin, genellikle avluları olduğunu bu avlular da duvarlarla çevrildiğini belirtir.

Parrot,"*Özellikle Tatar semtlerinde görülen vahşi köpekler, korkunç boyutlarıyla savunmasız yabancılar için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır*" (Parrot 1846,102), diye yazmaktadır. Köy çeşmelerinden söz ettiği bölümlerde de, kaynaklarından alınan suların borularla köy meydanına getirildiğini belirtir. Yine bu çeşmelerin önünde hayvanların su içmesi için yapılan taş yalakların olduğunu ifade ettikten sonra akşamları gençlerin bu çeşmelerin başında toplandığını eklemeyi de unutmaz (Parrot 1846,132).

Kulp'a (Tuzluca) Yolculuk

Parrot, bu geziye başlarken Aras'ın yakınında Ağrı Dağı'na (96.5 km.) uzakta ve Erzurum Sancağı'nın yukarısında bulunan Kulp'ta (Tuzluca)

büyük tuz madenlerinin olduğu bilgisini aldığını belirtmektedir. Birkaç yüz metre yüksekliğinde bir dağın altında bulunan ince kaya tuzu yatakları olduğu bilinmektedir diyen Parrot, kaya tuzu yataklarının yüz yıllardır bölge halkı tarafından işletilmesine rağmen yatakların tükenmesi konusunda en ufak bir belirtinin olmadığını vurgulamaktadır (Parrot 1846,185). (Foto. :4-5).

Parrot ve ekibindeki M. Von Behaghel ve Schiemann ile Tuzluca'nın tuz madenlerine yaptıkları ilginç yolculuğu şöyle anlatmaktadır. *“Biz Kulp Köyü (Tuzluca) yakınlarında tuz madenleri olduğunu duymuştuk. Madenleri kendi gözlerimizle görme fikrine ekip arasında bir itiraz olmayınca Manastır'a (Ahura) iki gün mesafede olan tuz madenlerine doğru yola çıktık. 24 Eylül tarihinde başlayan bu yolculuğa ben ve M. Von Behaghel ile birlikte dört de Kazak katıldı¹⁸⁹. Ekipteki kazaklardan biri Tatar dilini anladığından bizim rehber ve tercümanlığımızı üstlendi. Aras Nehri'nin sağ kıyısından ilerleyerek, birkaç köy geçtik. Köy sakinleri bizi şaşkınlıkla izliyordu. Bu güzergâh üzerinde buralarda kutsal bir kuş olarak kabul edilen leylekleri gördüm. Leylekler yuvalarını söğüt ağaçlarına yapmışlardı. Yine bu yol üzerinde buralarda seyrek rastlanılan, ancak kumlu ve çöl ortamında yetişen Astragalus (Geven, bu bitki tipta ilaç yapımında kullanılmaktadır) bitkisini gördüm. Burada toprak kurudur. Bölge sakinleri bunun için topraklarını sık sık sulamak zorundadırlar. Bunun için bir birine yakın birkaç köy bir araya gelerek kendi gayretleriyle Aras'tan su alırlar. Bunu küçük dar bir kanal kazarak yaparlar bu kanallara bir dizi oluklar yerleştirerek, kendi arazilerine alırlar. Kanal belirli bir süre kullanıldıktan ve kullananın işi bittikten sonra komşusu onun tarlasına giden suyu kapatır. Mevcut kanallar bu ve benzer biçimde kullanılmaktadır. Akşam Taşburun isimli büyük bir Ermeni köyüne geldik”* (Parrot 1846,220).

Parrot'un da belirttiği gibi genel de Çin'in kuzey ve doğu bölgeleriyle Moğolistan ve Kore'de yetişen Geven bitkisinin bu bölgede yetişmesi ilginç bir durumdur. Aras'tan kanallarla alınan suyun tarlalarda kullanımı Parrot'un anlattığı şekliyle günümüzde de küçük bazı değişikliklerle devam etmektedir.

Parrot, bu yolculukta Ahura'dan çıkışla Aras Nehri kıyısında bulunan bugünkü Tazeköy, Hacıağa, Ramazankent köylerinden geçerek Taşburun'a ulaşmış olmalıdır. Çünkü Parrot'un belirttiği şekilde, Aras Nehri'nin sağ kıyısı takip edilerek Taşburun'a. ulaşılması durumunda sözü edilen köylerden geçilmesi gerekmektedir.

¹⁸⁹ Kazak; O dönem Rus askerlerine verilen isim.

Parrot'un anlattıklarından Ahura ile Taşburun arasındaki mesafe, izlenen güzergâh itibarı ile yaklaşık 40–45 km.'dir ve bu mesafenin bir günde kat edildiği anlaşılmaktadır. Bu süre dönemin şartlarında özellikle ovada ve at sırtında yapılan yolculuklar için uygun bir süredir. Parrot, leyleklerin burada kutsal bir kuş olarak kabul edildiğini eklemektedir. Bu yargıya yörede söylenen "Hacı Leylek" sözünden varmış olmalıdır. Bilindiği üzere leylekler kışları göç ettikleri sıcak ülkelerden olan Arabistan'da gittiklerinden yörede hacı olarak kabul görürler.

Parrot, Taşburun'da konaklamalarını şöyle aktarmaktadır. "*Köy çok karanlıktı. Rehberimizin bir sonraki köyün çok uzak olduğunu söylemesi üzerine geceyi burada geçirmeye karar verdik. Bizi konaklamamız için köyün yaşlısı ve ağası olan birinin evine götürdüler. Burada atlarımıza yem, bize de kavun, bazı meyveler ve yemişler ikram edildi. Çay içip, meyveleri yedikten sonra evin sahibi olan ağa, tercüman aracılığıyla bizimle sohbet etmeye başladı. Bu sırada çok güzel bir halının üzerine tavuk ve pirinçten hazırlanmış çok çeşitli yemekler dizildi. Ev sahibi içtenlikle yememiz için çok ısrar ediyordu. Aç olmadığımızı söyleyerek red ettik. O büyük bir dostlukla ikna etmek amacıyla bizim gibi değerli misafirlerin yemek yemeyi red etmesi durumunda kendisinin çok üzülüp acı çekeceğini söyledi* (Parrot 1846,221).

Parrot, ev sahibinin ısrarlarına fazla dayanamadıklarını, yer sofrasında hazırlanan yemekleri elle yediklerini ve yine aynı halının üzerinde kendileri için hazırlanan yer yataklarında rahat bir uyku çektiklerini de belirtmektedir.

"*Ertesi sabah ev sahibini çağırıp, yaptıkları için ne kadar ödeyeceğimizi sorduk. Söylediklerimiz onu rahatsız etti. Yaptığı hizmetleri kabul ettiğimiz ve evinde kaldığımız için onur duyduğunu söyledi. Bu yüzden hiçbir ödeme kabul etmeyeceğini, Kulp (Tuzluca) dönüşü kendilerini tekrar ağırlamayı umduğunu belirtti. Biz de kendisine gösterdiği dostluk ve konukseverlik için teşekkür ettik*" (Parrot 1846,221).

Taşburun'dan hareket eden Parrot, kavun, karpuz ekili ve mayıs çiçeklerinin olduğu tarlalardan ilerleyerek yollarına devam ettiklerini belirtir. Parrot, buralarda Aras'ın kollara ayrıldığını gözlemler. Yine geçtikleri yerlerde (Taşburun-Hakmehmet arası) büyük ördek sürüleri, kaz, balıkçıl, pelikan ve turna gibi kuşlar yanında çeşitli madenler gördüğünü ileri sürer. Ancak ürkek olduklarından dolayı sözünü ettiği kuşlara yeterince yaklaşım onlara ateş edememekten yakındır. Parrot aynı güzergâhta havada garip haykırırlarla uçan kuş sürülerinin varlığından da söz etmektedir.

Parrot, ikinci durakları olan Hakmehmet köyüne varışlarını şöyle anlatıyor. “ Ögle sularında Akhmammetli adlı bir Tatar köyüne geldik. Tatarlar tarafından muhtar diye çağırılan bir şahıs bizi çok soğuk bir şekilde karşıladı. Biz atlarımız için yem satın almak istediğimizi söyledik. Bunun sorun olmadığını söylediler. Kısa sürede Tatarlar, merak ve şaşkınlıkla etrafımızda bir çember oluşturacak şekilde toplandılar. Özellikle onların dikkatini benim çakmak taşlı çift namlulu tüfeğim çekti. Tüfeğin nasıl ateş ettiği onlar için anlaşılmasız bir şeydi. Onlara tüfeğin nasıl ateş ettiğini anlattım. Kanıt göstermek için de onların şaşkın bakışları arasında uçan bir kırlangıcı vurdum. Bu durum bana bakış açılarını değiştirdi. Tatarlar enfiye çektiğimi görünce şaşkırdılar ne olduğunu sordular onlara adını söyledim. Bir tutam verebileceğimi söyledim. Ama onların hiç biri bunu denemek için yeteri kadar hazır değildi (Parrot 1846,223).

Parrot, köyden ayrılacakları zaman yaşadıklarını ise şöyle anlatmaktadır “ Köyden ayrılmaya hazırlanırken ne kadar ödeyeceğimizi sorduk. Muhtarın belirlediği miktarı M. Von Behaghel ona verdi. Hemen birkaç Tatar muhtarın etrafını çevirerek hararetli bir şekilde konuştular. Bunun üzerine utanan muhtar, atlara binmek üzereyken bize doğru gelerek alçak gönüllülikle parayı geri almamızı rica etti. Biz bunu istemedik ve hakkı olduğunu söyledik. Fakat diğer Tatarlar’da onunla birlikte rica edince parayı geri almak zorunda kaldık” (Parrot 1846,224).

Parrot. Hakmehmet Köyü’nden üçüncü durakları olan Arapkir (Bayraktutan) Köyü’ne gidişlerini ise şöyle hikâye etmektedir. “ Bu köye kadar kumlu ve düz araziler üzerinde gelmiştik. Buradan sonra arazi çakıllık ve kayalığa dönüştü. Çeşitli şekillerde ve guruplar halinde büyük lav parçaları görülüyor. Buralarda çok sayıda kurt ve tilki barınağı olduğu söyleniyor. Biz Arakhperi (Arapkir-Bayraktutan) adlı bir Tatar köyünde geceyi geçirdik ve burada bize iyi ikramlar yapıldı. Bunların ücreti ödendi”(Parrot 1846,224).

Parrot, Taşburun’dan ayrıldıktan sonra Aras Nehri’nin kıyısını takip ettiği anlaşılıyor. Taşburun-Hakmehmet arası yaklaşık 22 km., Hakmehmet-Arapkir (Bayraktutan) arası ise yaklaşık 6 km.’dir. Parrot, akşam Arapkire ulaşım geceyi burada geçirdiğine göre, kat ettiği toplam yol 28 km.’dir. Bu mesafe de dönemin şartlarında yaklaşık olarak bir günlük yola eş değerdir. Aslında ovada atlarla alınması gereken mesafe 40–45 km. civarında olmalıdır. Bundan yola çıkarak Parrot’un bir miktar oyalanarak yol aldığını söylemek olasıdır.

Aras Nehri sularından ilkel yöntemlerle de olsa yararlanmak için köyler genellikle Aras’a yakın kurulmuştur. Örneğin Aras’ın Çalpala (Kiti) ile Koçkırın köyleri arasında kalan yaklaşık 45 k.’lik güney kenarı boyunca 9 köy yerleşimi

bulunmaktadır(Güner 1993, 147) Aras Nehri, kot farkının az olduğu yerlerde eskiden beri zaman zaman taşkınlara sebebiyet vermiştir. Bu yüzden bazı köylerin yerleri değişmiştir. Parrot'un bu seyahatte uğradığı ve geceyi geçirdiği Arapkir (Bayraktutan) Köyü'nde 1960–1962 yıllarında Aras'ın taşması sonucu hasara uğramış ve bugünkü yerine taşınmıştır(Güner 1993, 161) Parrot'un konakladığı Arapkir Aras'ın kıyısındaki Yukarı Arapkir Köyü'dür. Yani eski Arapkir'dir.

Parrot'un seyahatnamesinde belirttiği çeşitli kuş türlerinin büyük bir çoğunluğu, Aras Vadisi boyunca sulak ve sazlık alanlarda günümüzde de yaşamlarını sürdürmektedirler.

Parrot'un Tuzluca'ya yaptığı yolculukta uğradığı köylerden, isminden de anlaşılacağı üzere bir Türk köyü olan Taşburun'da; o dönem Ermeni nüfus yoğunluğu vardır. Köy, Ağrı Dağı'nın püskürttüğü lavların meydana getirdiği, kayalıkların ova kısmına doğru en son uzandığı çıkıntı (burun) kısmına kurulduğu için bu ismi almıştır.(Çetinkaya 1996, 261) Hakmemmet ve Arapkir köyleri kuruluşlarından beri kadim Türk yurdudur. Hakmehmed ismi Türkçe adların başında kullanılan Ak'ın ilavesiyle Ak-Mehmed'den veya Ahi'den gelen Ahi-Memmed'in, Hakmehmet'e dönüşmesiyle oluşmuş olmalıdır(Çetinkaya 1996, 144). Arapkir; Arapkirli Türkmenleri'nin kurduğu bir köydür. Bunlar Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler topluluğuna giren oymaklardandır(Çetinkaya 1996, 261).

Geceyi Arapkir (Bayraktutan) Köyü'nde geçiren Parrot, sabahla birlikte yola çıkarak Arapkir-Tuzluca arası yaklaşık 24 km.'lik bir yol kat ettikten sonra Kulp¹⁹⁰'a (Tuzluca) ulaşır (Foto. :6). Parrot, tuz dağı ve Tuzluca'yı şu şekilde anlatmaktadır." 26 Eylül'de yolculuğumuzun 3. Gününü öğleden sonra saat 3.30 da Kulp (Tuzluca) Köyü'ne vardık. Köyün yanbaşıda tuz madenleri bulunmaktadır. Bizi burada konuşlanmış, bir Ermeni ve birkaç Rus askere kumanda eden teğmen rütbesinde bir Rus komutan karşıladı. Bu teğmen aynı zamanda Rus hizmetinde olan bazı yerel askerlere de komuta ediyordu. Bütün bu birliklerin görevi tuz madenlerini korumaktı. Burada çok samimi bir şekilde karşılandık. Komutan bu gezi için aldığım izin kâğıtlarını inceledikten sonra bizim programımızı öğrenmesi durumunda yardımcı olacağını söyledi. Daha sonra belgeleri iki yuvarlak kulesi olan konutuna götürdü. Bu binanın içerisinde daha alt kademede bazı askerler bulunuyordu"(Parrot 1846, 225).

¹⁹⁰ Kulp, Tuzluca'nın eski ismidir. Burada bulunan tuz madenlerinden dolayı Cumhuriyet Dönemi'nde Kulp ismi kaldırılarak İlçeye Tuzluca adı verilmiştir.

Rus subay gezinin ayrıntılarını öğrenmek üzere Parrot ve ekibini çalışma ve ikamet ettiği binaya götürür. Parrot, Rus subayın ikametgâhını şöyle tasvir etmektedir “ *Odanın ıstık ve hava alması için dört duvarı üzerinde düzensiz şekilli dörtgen pencereleri vardı. Düz çatı çok ince ve zayıf olduğundan birkaç küçük serçe üzerinde zıpladığı zaman harç ve küçük çakıl parçaları dökülüyordu. Subay bu odada bize nazik davrandı ve burada konaklamamız halinde kendisi için başka yer bakacağını belirtti*”(Parrot 1846, 225).

Tuz madenlerinden önce Kulp'u (Tuzluca) gezen Parrot, dönemin yerleşimi hakkında şu bilgileri aktarıyor. “ *Kulp çok büyük bir köydür. İnsan köyün büyüklüğüne yakışır büyük ağaçlar da görmek istiyor. İnsanlar yakıt için gübre kullanmak zorundalar. Bu amaçla ıslak gübreler, geniş düz ve yuvarlak parçalar halinde kesilerek güneşte kurutuluyor. Kurutma işlemi biten gübreler evlerin önüne ve üstüne yuvarlak bir şekilde yığılmakta¹⁹¹, bu durum ise çok tuhaf bir görünüm uyandırmaktadır*”(Parrot 1846, 225-26). (Foto. :7).

Daha sonra tuz madenlerini gezen Parrot, tuz dağının yapısı ve tuzun çıkarılışını da şöyle anlatıyor. “ *Tuz madenleri çok verimlidir. Tuz alınan tepeler yaklaşık 10 mil (16 km.) genişliğinde bir alanı kaplamaktadır. Tuz 80 ile 120 kg. ağırlığında büyük dikdörtgen parçalar halinde kesiliyor. Bu madende günlük yaklaşık 300 kişi çalışmaktadır. Köyün sakinleri beş parça tuz için bir abas (80 bakır copeks'e eşit) ücret alıyorlar. Beyaz ve kırmızı olmak üzere iki çeşit tuzu burada bulabilirsiniz.*(Foto. :8) *Tuz madenlerinin işletim hakkı birkaç yıllığına Erivan'da bulunan bir Ermeni tüccara verilmiştir. Buraları gördükten sonra 27 Eylül günü öğleden sonra dönüş yoluna geçip, geceyi Arapkir Köyü'nde geçirdik. 28'inde Taşburun Köyü'ne geldik. Önceki gibi burada bize çok ilgi gösterdiler*”(Parrot 1846, 226).

Parrot'un yazdıklarından da anlaşılacağı üzere, Parrot ve ekibi geri dönüşte de Ahura'dan Tuzluca'ya gelirken izlediği rotayı takip ederek St. Yakup Manastırı'na dönmüşlerdir.

Tuz dağlarını Parrot'tan 425 yıl önce ziyaret eden Clavijo'da burası ile ilgili kısa ama benzer bilgiler vermektedir. İspanya Kralı tarafından Timur'a elçi gönderilen Clavijo, seyahatnamesinde tuz dağlarıyla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır “*26 Mayıs Pazartesi günü Deliler köyünden hareket ederek Aras*

¹⁹¹ Parrot'un yakıt olarak kullanmak üzere kesilip kurutuluyor dediği gübrelere yöre halkı “Tezek”, istifledikleri tezek yığınlarına da “Galak” demektedir. Hayvanların gübrelere bu şekilde saklanarak yakıt olarak kullanılması özellikle dağ köylerinde olmak üzere Sürmeli Çukuru'nda (Tuzluca-Iğdır-Aralık) günümüzde de yoğun bir şekilde devam etmektedir.

nehirine ulaştık ve kıyısında mola verdik. Bu, bütün havaliyi dolaşan muazzam bir nehirdir. O gün yolculuğumuz çukurlar ve tepeler arasında geçti. 27 Mayıs Salı günü Nadjoy köyünde istirahat ettik. Bu köyde bizi hürmetle kabul eden bir keşişle karşılaştık. Köyde oturanların çoğu ermeni idi. Tekrar Aras kıyısında ilerlemeye devam ettik. Yol bozuk ve birçok yeri dim dik idi. Ertesi gün yine bir köyde kaldık. Burada, dağın tepesinde kurulmuş bir kale vardı. Dağ-taş tuz kayaları ile kaplı idi. Civar köylerden gelenler buradan tuz alıp yemeklerinde kullanıyorlarmış”(Clavijo 1993, 88–91).

SONUÇ

Batıdan gelip İran ve buradan Orta Asya'ya giden seyyahlar, farklı rotalar kullanmışlardır. Bu rotaların başlangıcı sayılan, Trabzon ve Batum liman kentleri olmalarından dolayı iki önemli merkezi oluşturmaktaydı. Gemilerle Batum'a gelen seyyah, araştırmacı, misyoner ve elçiler, Batum-Tiflis-Alaverdi-Ecmiadzin -Erivan-Nahcivan-Çulfa güzergâhını izleyerek Tebriz'e ulaşıyorlardı. Trabzon limanına gelenler ise genellikle Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum, Eleşkirt, Ağrı, Doğubeyazıt güzergâhını izleyerek Tebriz'e ulaşıyorlardı. Bu güzergâha bazen Erzincan da dâhil olabiliyordu. Tebriz'den gelen yol da Erzurum'un Aşkale ilçesinde ikiye ayrılır, biri batıya Erzincan üzerinden devam eder, diğeri de Kop dağını aşyp Trabzon limanına, buradan da İstanbul'a ulaşmaktadır (Yurttaş-Heidari 2015, 382). Bazı Seyyahların Erzurum'dan sonra Kars-Ani- Ecmiadzin -Erivan-Nahcivan-Çulfa- Tebriz güzergâhını kullandıkları da bilinmektedir. Bir diğerk güzergah ise Akdeniz'den Yumurtalık Limanı'nındın başlayıp, güneydoğu Anadolu'yu kat ederek Bitlis-Ahlat-Van üzerinden Tebriz'e uzanan yoldu. Bu yollardan Kuzeydoğu Anadolu bölgesini denize bağlayan 554 km'lik Ani-Kars-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane – Trabzon güzergâhı denize ulaşan en kısa yoldur (Özkan 2015,394-).

Yukarıdaki güzergâhlardan da anlaşılacağı üzere Sürmeli Çukuru, (Aralık -İğdir-Tuzluca) İpek Yolu'nu İran ve Anadolu üzerinden batıya bağlayan ana kervan yolları dışında; Doğubeyazıt-İğdir-Ani-Batum veya Doğubeyazıt, İğdir-Kağızman-Karakurt-Horasan- Erzurum gibi tali güzergâhlar üzerinde olduğundan, çok az seyyah ve araştırmacı tarafından ziyaret edilmiştir. Bölgeye yapılan ziyaretlerin odağı da Ağrı Dağı'nda olduğu sanılan Nuh'un Gemisi'dir. Ana güzergahları izleyen onlarca seyyahtan, yol üzerindeki yerleşmelerin yanında; Wilhelm von Rubruk (Rubruk 2001, 137), Marko Polo (Polo t.y., 21) Evliya Çelebi (Çelebi 1999. 169), Tournefort (Tournefort 2008. 2. Kitap,180-188), William Jhon Hamilton (Hamilton 2013, 157) gibi seyyahlar yakından

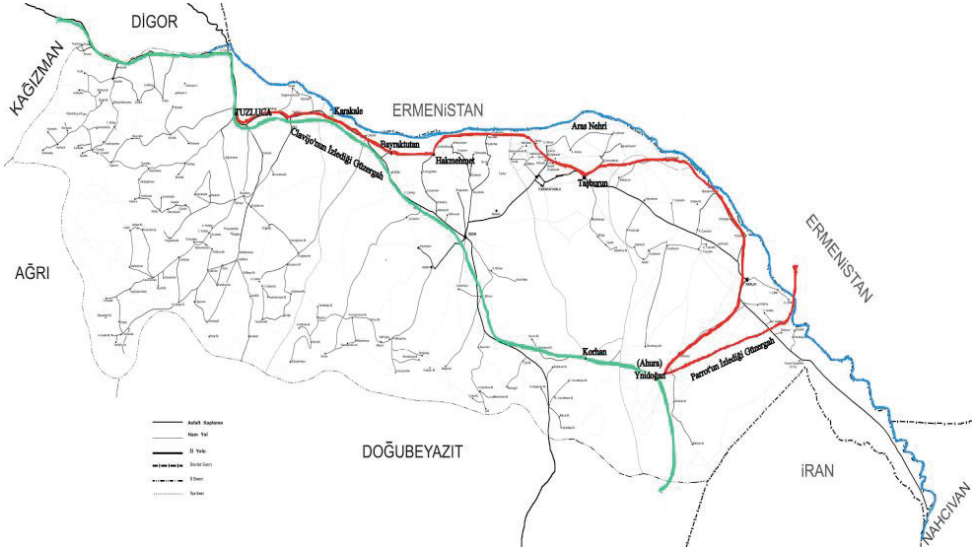
gördükleri Ağrı Dağı'ndan söz etmişlerdir. Bunlardan Tournefort Ağrı Dağı'na çıkmayı denemiş ancak başarılı olamamıştır.

187 yıl önce gerçekleşen bu seyahat sayesinde Sürmeli Çukuru'nun 19. yüzyılda geçirmiş olduğu tarihi, coğrafi ve siyasal evreleri Parrot'un kaleminden birinci ağızdan öğrenmekteyiz. Edindiğimiz bilgilerden yörenin konuksever yapısından bir şey kaybetmediğini, coğrafi yapısının aynen devam ettiğini, sosyal yaşamda bir takım yeniliklerin yanında bazı geleneklerin hala devam ettiğini ve siyasal yaşamın tamamen değiştiğini gözlemlemek mümkündür. Yine Parrot'un, tuz dağı ve madenleri hakkında verdiği bilgilerden, tuzun yöre ekonomisi için önemli bir kaynak olduğunu, birçok bölgeye satışının yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda yöre insanının bu madenlerde işçi olarak istihdam edildiği ve birçok aileye geçim kaynağı olduğu da anlaşılmaktadır. Clavijo'dan Parrot'a, Parrot'tan günümüze tuz dağlarının durumunun değişmediği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- BUYRUK, H. (2006), Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No:2, Iğdır.
- CLAVİJO, G. R. (1993), Anadolu Orta Asya ve Timur, (Çevri. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul.
- ÇETİNKAYA, N. (1996), Iğdır Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- EVLİYA ÇELEBİ, (1999), Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.2, YKY, İstanbul.
- GEİSSLER, R. (1999), "Noah's Ark Sources And Alleged Sightings" (Editör B. J. Corbin), The Explorers of Ararat, USA.
- GÜNER, İ. (1993), İlimiz Iğdır, İl Millî Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları Yayın No:1, Iğdır.
- HAMİLTON, W.J. (2013), Küçük Asya (Çevri, Kasım Toroman), Midas Kitap, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, F. (1953), Kars Tarihi, C.1, İstanbul.
- KONUCCU, E.(1990) "Klaviyo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405), XI. Türk Tarihi Kongresi, c. II, Ankara 5-9 Eylül 1990, TTK Bildirimi, ss. 796-803.
- MARKO POLO, (t.y), Markopolo Seyahatnamesi C.1, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul

- ONK, F. (2006), *Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN, H. (2015). “İpek Yolunda Anadolu Köprüleri (Ani-Kars-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Trabzon), Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II (Editör, Mehmet Işıklı-Birol can) Cambridge. ss.394-419.
- PARROT, F. (1846), *Journey to Ararat*, (İngilizceye çevri, W.D. Cooley), New York .
- RUBRUK, W. (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat* (Çevri, Ergin Ayan) Ayışığı Kitapları, İstanbul
- TOURNEFORT, J. (2008), *Tournefort Seyahatnamesi*, (Editör. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- YURTTAŞ, H.- HEİDARİ, M.R. (2015) “İran-Türkiye (Serahs-Trabzon) İpek Yolu (Doğubayazıt-İğdir-Ani), Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II (Editör, Mehmet Işıklı-Birol can) Cambridge. ss.377-393.

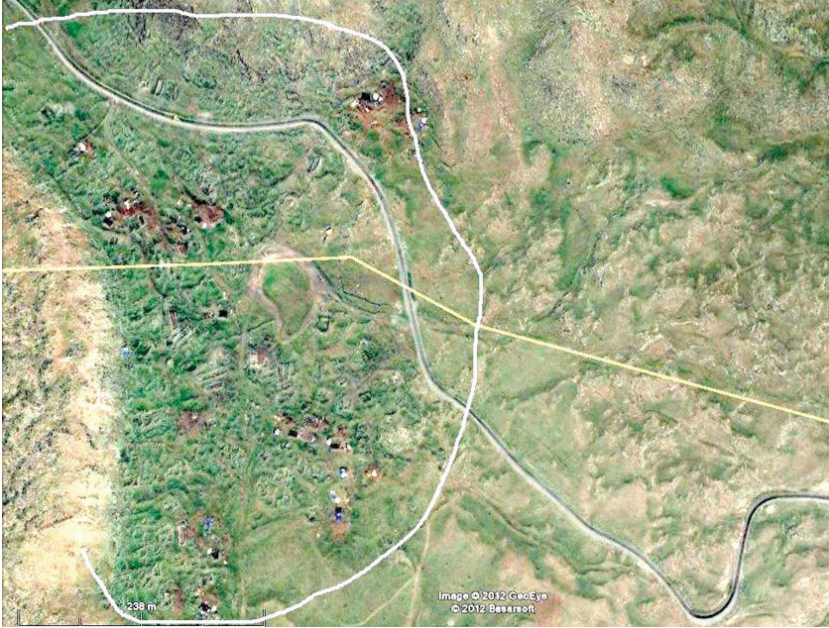
Çizim-1: Parrot'un ve Clavijo'nun Takip Ettiği Yolu Gösteren Iğdır İl Haritası.

Foto. 1: Parrot ve Ekibinin Konakladığı St. Yakup Manastırı (Parrot).

Foto.2: Ağrı Dağı ve Her Zaman Karlı Zirvesi

Foto. 3: Korhan (Eski Iğdır) Kalıntıları (Google'dan).

Foto. 4: Tuzluca Tuz Dağları Genel Görünümü

Foto. 5: Tuzluca Tuz Dağları Güney Görünüm (Dr. Oğuz Şimşek).

Foto. 6: Tuzluca'nın Genel Görünümü. Foto.7: Tezek Yığı (Galak) (Dr. Oğuz Şimşek).

Foto. 8: Tuz Dağının içten görünümü.